

TEREZA ONDRUSZOVÁ
Uniwersytet Ostrawski
Ostrawa

Możliwości pracy naukowej na pograniczu – na przykładzie badań środowiska kościelnego

Uniwersytet Ostrawski jest jedną z kilku placówek w Republice Czeskiej, gdzie prowadzone są studia polonistyczne. Osoby chcące zdobyć wykształcenie w tym kierunku mogą skorzystać z bogatej oferty Zakładu Filologii Polskiej Katedry Sławistyki, działającego w ramach Wydziału Filozoficznego wymienionego uniwersytetu. Studia polonistyczne w Ostrawie cieszą się zainteresowaniem od wielu lat, mimo że liczba studentów na poszczególnych kierunkach bywa raczej niewielka (od pojedynczych zainteresowanych do kilkudziesięciu osób). Fakt ten jednak sprzyja rozwijaniu się bliższych znajomości między studentami, jak również między studentami a uczącymi.

Oczywiście nie sposób porównywać studiów polonistycznych w Polsce i w Republice Czeskiej, gdyż w obu państwach mają one odmienny status. Podczas gdy w Polsce chodzi o studia języka i kultury narodowej, oferujące zwykle wiele różnych specjalizacji, w Republice Czeskiej są to studia języka obcego, chociaż bliskiego językowi narodowemu. Ogólnie można powiedzieć, że studia polonistyczne w Ostrawie otwierają przed studentem liczne możliwości. Podczas kilku lat nauki może on bowiem poznawać różne oblicza filologii polskiej, a później sam zdecydować, czym konkretnie będzie się interesował. Pracownicy Zakładu Filologii Polskiej starają się przekazać jak największą ilość wiedzy, a jeśli ktoś bardziej zainteresuje się jakąś problematyką (np. zagadnieniami dwujęzyczności, literatury polskiej itp.), może uczęszczać na któryś z przedmiotów fakultatywnych lub liczyć na pomoc naukową pracowników Zakładu.

Oprócz działalności dydaktycznej pracownicy ostrawskiego ośrodka poświęcają czas także pracy naukowej. Położenie geograficzne Uniwersytetu Ostrawskiego oraz fakt, że dużo osób związanych z uniwersytetem pochodzi z Zaolzia lub mieszka na tym terenie, umożliwia między innymi przeprowadzanie różnego rodzaju badań terenowych na tym obszarze. W zakresie działalności badawczej pracownicy, doktoranci i studenci Zakładu współpracują z licznymi krajowymi i zagranicznymi ośrodkami, biorą udział w różnych programach grantowych.

Jak wcześniej wspomniałam, przed studentami polonistyki ostrawskiej otwiera się wiele możliwości pracy naukowej. Jeszcze podczas studiów magisterskich zaczęłam zajmować się zagadnieniami dwujęzyczności oraz wzajemnym wpływem języka polskiego i czeskiego na Zaolziu. Przede wszystkim zaciekało mnie środowisko kościelne na tym terenie, gdyż również w nim dochodzi do kontaktu języków, ale jest ono mało zbadane pod względem językowym. W celu badań tego środowiska starałam się bliżej zapoznać z historią ciekawiejszego mnie obszaru, przeprowadziłam badania ankietowe wśród wiernych i duszpasterzy na Zaolziu, sporządziłam nagrania kazań wybranych księży itp. Żeby jednak w pełni zrozumieć zebrany przeze mnie materiał, trzeba przynajmniej ogólnie zapoznać się z charakterem badanego terenu. Dlatego w kolejnej części niniejszego artykułu najpierw pokrótce przedstawię Zaolzie i zaolziańskie środowisko kościelne, a potem przejdę już do samych badań.

Niewielką częścią większego regionu, Śląska, jest tzw. Śląsk Cieszyński. Ważnym wydarzeniem w skomplikowanej historii¹ tego obszaru był jego podział w 1920 roku pomiędzy ówczesną Czechosłowację i Polskę. Linia graniczną stała się rzeka Olza. Za sprawą tego podziału dziesiątki tysięcy osób narodowości polskiej znalazły się w granicach państwa czeskiego; od tam tworzą oni polską mniejszość narodową. Teren, który został przyznany Czechosłowacji, określane jest w literaturze kilkoma nazwami: „Těšínsko”, „české Těšínsko”, „czechosłowacki/czeski² Śląsk Cieszyński”, „Śląsk Cieszyński w Czechosłowacji/Republice Czeskiej”, „lewobrzeżna część Śląska Cieszyńskiego”, „czeska część Śląska Cieszyńskiego”, „Zaolzie”. W niniej-

¹ Więcej informacji dotyczących historii omawianego terenu można znaleźć m.in. w: Kaszper, Małysz 2009; Borák, Gawrecki 1992; Sosna 2001; Dembiniok 2008; Labocha 1997; Wiechowski 1990; Zahradnik, Ryczkowski 1992; Rusnok 1993 itp.

² W 1993 roku doszło do rozpadu Czechosłowacji na Republikę Czeską i Republikę Słowacką. Tak więc kiedy mowa jest o okresie do 1993 roku, chodzi o teren „czechosłowacki”, a kiedy o okresie po 1993 roku, chodzi o teren „czeski”.

szym artykule będę stosować ostatnią nazwę, „Zaolzie”. Wprawdzie co do poprawności tego terminu są pewne wątpliwości, jednak chodzi o termin jednowyrazowy (a więc praktyczny) oraz nawiązujący do rzeki Olzy, która jest ważnym czynnikiem kultury tego regionu (zob. Zahradnik, Ryczkowski 1992, 9; Labocha 1997, 22).

Cechą charakterystyczną Zaolzia jest obecność autochtonicznej ludności polskiej i czesko-polski charakter regionu. Polacy wprawdzie stanowią tutaj mniejszość narodową i borykają się z licznymi problemami, jednak w ciągu wieków stworzyli na Zaolziu dość rozbudowane polskie zaplecze. Działają tutaj bowiem liczne organizacje polskie, rozwinęła się sieć szkół i przedszkoli z polskim językiem nauczania, działa polska prasa i inne media. Pod względem językowym Zaolzie należy traktować jako teren wielojęzyczny. Obok siebie występują tutaj bowiem dwa języki narodowe (czeski i polski) oraz jedna odmiana regionalna (gwara cieszyńska³). Pomimo że przeważa urzędowy język czeski, rdzenni mieszkańcy Zaolzia znają w mniejszym lub większym stopniu także język polski i/lub gwara, a na co dzień zmuszeni są do wyboru jednego z języków (w zależności od sytuacji komunikacyjnej czy partnera komunikacji⁴). Trzeba jednak sobie uświadomić, że sam język nie jest jedynym czynnikiem kształtowania tutejszej sytuacji językowej. Należy bowiem uwzględnić także wspomnianą działalność wszelkiego rodzaju polskich instytucji, system szkolnictwa, media, kulturę, tradycje, religię itp. (zob. Szymczek, Kaszper 2009, 88–89; Ondruszová 2014, 53; Ondruszová 2012b, 50; Ondruszová, Muryc 2012, 326).

Współistnienie kilku języków widoczne jest również w środowisku kościelnym Zaolzia. W swoich badaniach zwróciłam uwagę przede wszystkim na Kościół rzymskokatolicki (dalej KRz), a częściowo także na Śląski Kościół Ewangelicki Augsburgskiego Wyznania (dalej ŚKEAW). Te dwa Kościoły wyróżniają się spośród innych działających na terenie Zaolzia największą liczbą wiernych, w tym znacznym odsetkiem Polaków. Można powiedzieć,

³ W gwarze tej odzwierciedla się cała historia Zaolzia. Można w niej znaleźć elementy języka staropolskiego, czeskiego, a także niemieckiego. Pod względem systemowym jest jednak najbliższa językowi polskiemu. Gwara cieszyńska jest językiem żywym, dynamicznym. Wbrew pozorom nie jest używana wyłącznie przez zaolziańskich autochtonów, ale często także przez miejscowych Czechów (zob. Ondruszová 2012, 50).

⁴ Polszczyzna ma zakres w znacznym stopniu ograniczony. Literacki język polski stosowany jest raczej tylko w sytuacjach komunikacyjnych o charakterze oficjalnym lub publicznym w jakiś sposób związanych z polską mniejszością narodową. W dodatku często dochodzi do przełączenia z języka polskiego na gwara, nawet w sytuacjach oficjalnych (zob. Ondruszová, Muryc 2012, 327).

że zaolziańska ludność polska charakteryzuje się najmniejszym procentem „bezwyznaniowców” w Republice Czeskiej. „W zaolziańskich parafiach i zborach wspomnianych Kościołów w liturgii używa się języka polskiego. Jednak ilość polskich nabożeństw zależy od liczebności mniejszości polskiej w danej miejscowości” (Ondruszová 2012b, 51). W niektórych miejscowościach msze święte po polsku są odprawiane codziennie, w niektórych parę razy w tygodniu/miesiącu, czasami odprawiane są msze dwujęzyczne, czesko-polskie (przede wszystkim w najważniejsze święta, np. Wielkanoc, Boże Narodzenie). Charakter dwujęzyczny, czesko-polski, ma także działalność pozaliturgiczna obu Kościołów, a więc spotkania wspólnot, lekcje religii czy próby chóru. Grono duszpasterzy na Zaolziu jest również mieszane pod względem językowym. Posługę spełniają tutaj bowiem duszpasterze pochodzący nie tylko z Zaolzia, ale także z pozostałych części Republiki Czeskiej oraz z Polski. Jednak wszyscy, którzy znajdują się w parafii dwujęzycznej, prędzej czy później zaczynają naukę drugiego języka. W ten sposób więc duszpasterze na Zaolziu zawsze są dwujęzyczni, chociaż nie mają obu języków opanowanych zawsze w równym stopniu (zob. Ondruszová 2012b, 51; Russek 2002, 117; Ondruszová 2014, 59–60).

W latach 2011–2012 realizowano w Zakładzie Filologii Polskiej Uniwersytetu Ostrawskiego projekt uczelniany dotyczący sytuacji językowej w czesko-polskim środowisku kościelnym na Zaolziu⁵. W jego ramach zwracano uwagę na historię Kościołów na Zaolziu, język polski w dokumentach kościelnych z XVIII wieku, frazeologizmy pojawiające się w czasopiśmie parafialnych wydawanych na terenie Zaolzia, wyrazy zdradliwe w języku polskim i czeskim stosowane podczas mszy świętych, a także na powiązanie używanego języka z życiem religijnym mieszkańców Zaolzia. Moim zadaniem w ramach tego projektu było przeprowadzenie badań ankietowych wśród wierzących, księży KRz i pastorów ŠKEAW. Ankiety przeprowadzono w trojaki sposób: w formie kontaktu osobistego z respondentem, drogą elektroniczną oraz za pośrednictwem poczty. Respondenci mieli zazwyczaj kilka możliwości odpowiedzi do wyboru, ale czasami musieli coś dopisać własnymi słowami. Dla potrzeb badania stworzyłam dwa rodzaje ankiet: jedną dla wiernych, a drugą dla księży oraz pastorów, przy czym większość

⁵ Projekt SGS4/FF/2011 pt. *Jazyková situace v česko-polském církevním prostředí na Těšínsku* oraz SGS6/FF/2012 pod tym samym tytułem. W projekcie brali udział: prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc., PhDr. Jiří Muryc, Ph.D., PhDr. Urszula Kolberová, Ph.D., mgr Weronika Hrubá, mgr Tereza Ondruszová, mgr Štěpánka Velčovská. Wyniki z realizacji projektu zostały przedstawione w publikacji: Muryc 2012.

pytań była w obu wersjach ankiet taka sama. Dotyczyły one zagadnień ogólnych (np. wiek, miejsce zamieszkania, wykształcenie), zagadnień językowych w życiu codziennym (np. postrzeganie własnej dwujęzyczności, określenie języka ojczystego, język, w jakim respondenci odzywają się do osób obcych na terenie Republiki Czeskiej), a także roli języka w życiu religijnym respondentów (np. język stosowany najczęściej w modlitwie osobistej, sięganie po literaturę religijną w języku obcym, język stosowany podczas spowiedzi lub podczas kontaktu z księdzem/pastorem). W ankietach dla księży i pastorów dodatkowo pytałam m.in. o sposób nauki drugiego języka, sposób przygotowywania kazania w drugim języku czy wybór języka podczas komunikacji z parafianami.

Z około 500 rozprawdzonych ankiet oddano 367, z czego 341 od wiernych, a 26 od księży i pastorów (13 z KRz i 13 z ŠKEAW). W niniejszym artykule nie ma miejsca na szczegółowe omówienie wyników badań, dlatego podam tylko ogólne wnioski⁶. Można powiedzieć, że język odgrywa w przeżywaniu wiary ważną rolę. Sporo osób dostrzega bowiem różnicę uczuciową pomiędzy użyciem w modlitwie lub podczas mszy świętej języka ojczystego a użyciem języka drugiego. U osób dwujęzycznych jednak można obserwować sporą chęć dostosowania językowego do danego księdza lub pastora, a także do oficjalnego języka państwa, w którym przyszło im żyć. Warto wspomnieć, że w odpowiedziach respondentów uwidocznił się także ogólny podział Zaolzia, który tkwi w świadomości tutejszych mieszkańców: podział na „tereny beskidzkie (wokół miasta Jabłonków) oraz tereny miejskie (wokół Karwiny i Czeskiego Cieszyna), przy czym te pierwsze postrzegane są jako bardziej polskie” (Ondruszová 2014, 64). Z ankiet przeznaczonych dla księży i pastorów wynika, że największa liczba duszpasterzy oswaja drugi język poprzez samodzielną naukę, nie uczęszczając na kursy językowe. Powodów może być kilka, m.in. brak czasu, brak ofert kursu języka polskiego czy też preferowanie nauki samodzielnej. Jeśli chodzi o formę i sposób przygotowywania kazań w języku drugim (pisemna, ustna, korzystanie z usług korektora/tłumacza), warto wspomnieć, że połowa ankietowanych duszpasterzy przygotowuje sobie kazanie drugojęzyczne wcześniej, w formie pisemnej, a połowa podczas procesu przygotowania nie sięga po niczyją pomoc, całe kazanie tworząc własnymi siłami (zob. Ondruszová 2014, 2012a).

Przedmiotem mojej pracy badawczej są nie tylko powiązania języka z życiem religijnym mieszkańców Zaolzia, ale także różne zagadnienia związane

⁶ Dokładne wyniki badań ankietowych znajdują się w: Ondruszová 2012a, 2012b, 2014.

z językiem drugim, nauczonego, dotyczące interferencji czesko-polskiej u księży rzymskokatolickich. W tej części moich badań zwracam uwagę już tylko na Kościół rzymskokatolicki, gdyż jako członek tego Kościoła mam więcej okazji do zbierania materiału i większy dostęp do informacji. Oprócz tego na początku zakładałam, że badanie lepiej znanego środowiska może w przyszłości przynieść także skutki praktyczne, co niedawno okazało się słusznym założeniem. Uwagę poświęcam księżom, gdyż są oni osobami różnego pochodzenia, występującymi publicznie oraz dla wielu osób są autorytetem nie tylko duchowym. Wierni obserwują ich zachowanie, wsłuchują się w ich kazania. W celu zbadania ciekawiącego mnie tematu sporządziłam w latach 2009–2014 nagrania kazań wybranych księży (za ich zezwoleniem). Księży wybierałam tak, by byli oni przedstawicielami każdej z wcześniej wymienionych grup księży na Zaolziu. Tak więc nagrałam dwóch księży Czechów, dwóch Polaków, jednego Polaka z Zaolzia oraz jednego Czecha z Zaolzia. Z całej liturgii mszy świętej wybrałam kazanie, gdyż chodzi najczęściej o tekst komponowany przez samego księdza. Do nagrań księży Czechów i Polaków wybierałam msze święte odprawiane w języku drugim. Księży z Zaolzia zaś nagrywałam zarówno podczas mszy czeskich, jak i polskich. W sumie zyskałam ponad 360 minut kazań. Na uzyskane nagrania staram się patrzeć z punktu widzenia poprawności danego języka. Zakładam, że język ojczysty danego księdza będzie przenikał do języka nauczonego oraz że – przede wszystkim w wypadku księży z Zaolzia – w grę wchodzić będzie także gwara zaolziańska. Podzieliłam znalezione błędy na grupy, biorąc pod uwagę odstępstwa od normy popełniane na poszczególnych płaszczyznach języka (a więc na błędy fonetyczne, składniowe, leksykalne, słowotwórcze oraz fleksyjne), i starałam się z zebranego materiału wyciągnąć wnioski. Można stwierdzić, że księżom Czechom największy kłopot w wymowie sprawiają samogłoski nosowe oraz rozróżnienie spółgłosek zębowych, środkowojęzykowych i dźwięcznych. Często dochodzi u nich także do przekształcenia wyrazów polskich, przy czym powstają formy, które nie występują ani w języku polskim, ani w czeskim (np. *petent* zamiast *penitent*, *jiželi* zamiast *ježeli*). Pojawiają się również błędy składniowe i frazeologiczne. U księży Polaków, jeśli chodzi o wymowę w języku czeskim, najczęściej błędów występuje w przypadku różnicy wymowy *b* (dźwięczne) i *ch* (bezdźwięczne) oraz zmiękczenia głosek *k*, *g* (np. *před rokem* zamiast *před rokem*). Bardzo często spotkałam się także z wtrąceniem całego polskiego wyrazu do czeskiego zdania (np. *když mŕviny o otci*). Z kwestii gramatycznych najbardziej kłopotliwa okazała się odmiana rzeczowników. Błędy pojawiły się

także w wypowiedziach księży z Zaolzia. Ogólnie mogę powiedzieć, że gwara zaolziańska w wielu przypadkach przenika do wypowiedzi tych księży. Dzieje się tak przede wszystkim w kazaniach polskich. Przenikają zarówno całe wyrazy, jak również końcówki (np. *mamy wiarym; na dziecko, które się urodziło*).

Literatura

- Borák M., Gawrecki J., red., 1992, *Nástín dějin Těšínska*, Ostrava.
- Dembiniok M., red., 2008, *Śląsk Cieszyński. Granice – przynależność – tożsamość*, Cieszyn.
- Kaszper R., Małysz B., red., 2009, *Poláci na Těšínsku. Studijní materiál*, Český Těšín.
- Labocha J., 1997, *Polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim. Zagadnienia językowe*, Kraków.
- Małysz B., 2009, *Kontroverze současnosti v dějinné souvislosti*, w: Kaszper R., Małysz B., red., *Poláci na Těšínsku. Studijní materiál*, Český Těšín.
- Muryc J., red., 2012, *Církevní diskurz v širším společensko-historickém kontextu českého Těšínska*, Ostrava.
- Ondruszová T., 2012a, *Jazyk v náboženském životě na Těšínsku*, w: Muryc J., red., *Církevní diskurz v širším společensko-historickém kontextu českého Těšínska*, Ostrava.
- Ondruszová T., 2012b, *Sytuacja sociolingwistyczna Kościołów na Zaolziu*, „Studia Filologiczne”, t. 4.
- Ondruszová T., 2014, *Język w życiu religijnym na Zaolziu*, „Poradnik Językowy”, z. 2.
- Ondruszová T., Muryc J., 2012, *Sytuacja językowa w Kościołach Zaolzia – na przykładzie badań sociolingwistycznych duchowieństwa*, „Studia Slavica”, t. 16.
- Rusek H., 2002, *Religia i polskość na Zaolziu*, Kraków.
- Rusnok J., red., 1993, *Okupacja hitlerowska na Śląsku Cieszyńskim*, Czeski Cieszyn.
- Sosna W., red., 2001, *Śląsk Cieszyński. Środowisko naturalne. Zarys dziejów. Zarys kultury materialnej i duchowej*, Cieszyn.
- Szymeczek J., Kaszper R., 2009, *Poláci v České republice v době transformace společnosti po roce 1989*, w: Kaszper R., Małysz B., red., *Poláci na Těšínsku. Studijní materiál*, Český Těšín.
- Wiechowski J., 1990, *Spór o Zaolzie 1918–1920 i 1939*, Warszawa.
- Zahradnik S., Ryczkowski M., 1992, *Korzenie Zaolzia*, Warszawa – Praga – Trzynieć.

Research work at the borderland (a case study within a church community)

The article briefly presents activities of The Department of Polish Studies at the University of Ostrava. It also calls attention to the main fields of interests of the author of the article who represents the young generation of Czech polonists. While concentrating on her research, the author investigates the areas of contact between Polish and Czech languages within the church community in Zaolzie (Czech Republic). She analyses the results of the survey conducted amongst the believers and priests in that region as well as the recordings of the sermons preached by the Roman Catholic priests in Zaolzie.

Key words: sociolinguistics, borderland, church community